

Modernizacija osnovnog i srednjeg školstva u dugom 19. stoljeću i uloga hrvatskog jezika*

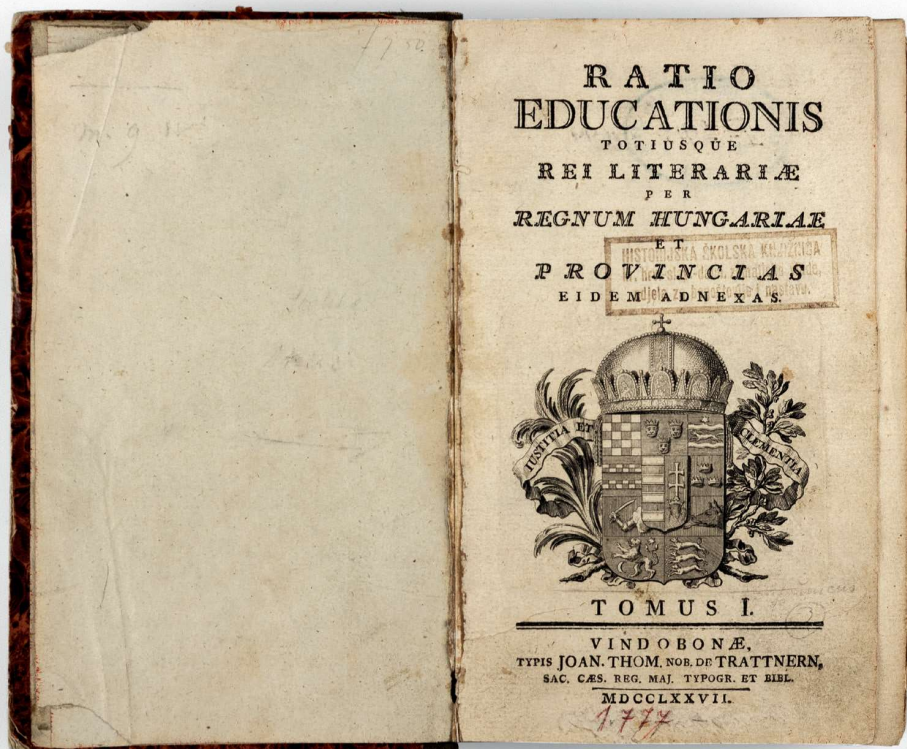
[HTTPS://DOI.ORG/10.17234/9789533793467.03](https://doi.org/10.17234/9789533793467.03)

VLASTA ŠVOGER
I DINKO ŽUPAN

Do druge polovine 18. stoljeća u europskim zemljama, uključujući teritorijalno razjedinjene hrvatske zemlje, ne postoji školstvo kao odgojno-obrazovni podsustav društva, a najvažniju ulogu u osnivanju i održavanju škola na svim razinama imala je Katolička crkva. U drugoj polovici stoljeća pod utjecajem ideja prosvjetiteljstva porasla je svijest o važnosti obrazovanja podanika kao jednog od preduvjeta za provedbu sveobuhvatnih reformi koje će omogućiti razvoj predmodernih država, čemu su težili prosvijećeni vladari europskih država. Školstvo postaje političko pitanje i započinje njegova modernizacija, koju provodi država. Nakon ukidanja isusovačkog reda 1773, koji je imao iznimno važnu ulogu u hrvatskom srednjem i visokom školstvu, zaplijenjena je njegova imovina. Time su osigurani i financijski temelji za provođenje modernizacijskih reformi školstva u Habsburškoj Monarhiji, dio koje su bile hrvatske zemlje, osim Dalmacije i dijela Istre, koje su u sastav Monarhije ušle početkom 19. stoljeća. Prva reforma

školstva provedena je za vladavine Marije Terezije prema modelu primijenjenom u Pruskoj (Van Horn Melton 2003). Vladarica je osnovala Dvorsko školsko povjerenstvo u Beču, koje je preuzelo ulogu osmišljavanja reforme školstva i upravljanje njime. Johann Ignaz von Felbiger izradio je nacrt ustroja državnog školstva u Monarhiji. Godine 1774. donesen je *Opći školski red za njemačke normalne, glavne i trivijalne škole* (*Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen*), koji je vrijedio u austrijskim i češkim pokrajinama i Vojnoj krajini te je regulirao osnovno školstvo. Pravo na besplatno osnovno obrazovanje dobila su sva djeca neovisno o socijalnoj, vjerskoj ili spolnoj pripadnosti. Regulirani su ustroj i financiranje škola, a država je preuzela nadzor nad njima. Uvedene su tri vrste osnovnih škola: trivijalne škole u mjestima sa župnom crkvom, glavne škole u gradovima i normalna škola u središtu školskog povjerenstva pojedine pokrajine. U trivijalnim školama poučavale su se osnove čitanja, pisanja, računanja i vjeronauk. Nastavni jezik u Vojnoj krajini bio je njemački, koji je bio i zapovjedni jezik vojske. Glavne škole namijenjene su učenicima koji su se planirali baviti obrtom ili trgovinom ili nastaviti obrazovanje u gimnazijama.

*Rad je rezultat istraživanja provedenih u sklopu projekta "Europski korijeni moderne Hrvatske: transfer ideja na političkom i kulturnom polju u 18. i 19. stoljeću", IP-2018-01-2539, koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

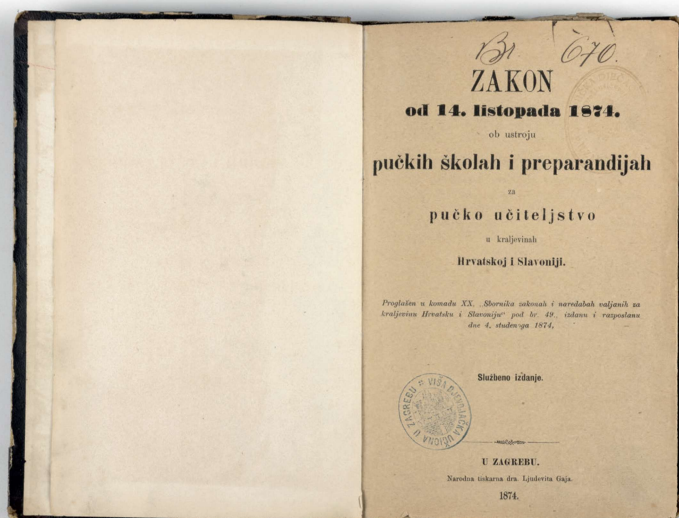
Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas, Beč, 1777.

Nastavno gradivo glavnih i normalnih škola (obučavale su i buduće učitelje) obuhvaćalo je vjeronauk, etiku, matematiku, računovodstvo, pisanje, materinski (hrvatski) i latinski jezik, povijest, zemljopis, povijest umjetnosti, znanost o prirodi, osnove arhitekture i mjerništva, poljodjelstvo i tehničke vještine (Horbec i Švoger 2010, Horbec, Matasović i Švoger 2017).

Ista načela državnog školstva u ugarskom dijelu Monarhije i slični nastavni sadržaji uvedeni su tri godine kasnije donesenom naredbom *Sustav obrazovanja i cjelokupnog školstva za Ugarsko Kraljevstvo i njemu pridružene zemlje* (*Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, 1777). Njome je regulirano školstvo na svim razinama, a vrijedila je u Hrvatskoj i Slavoniji. Materinski jezik (hrvatski u Hrvatskoj i Slavoniji) nastavni je u narodnim školama (pučkim školama s različitim trajanjem, ovisno o veličini mjesta u kojem se nalazi). U srednjim školama – gramatičkim školama i gimnazijama – materinski jezik rabi se za vježbanje pravopisa i krasopisa, a u gramatičkim školama i kod vježbi prevodenja te u nastavi vjeronauka (Horbec, Matasović i Švoger 2017, Cuvaj 1910–1913, I). Sustav uspostavljen za vladavine Marije Terezije

uz manje je izmjene ostao na snazi do sredine 19. stoljeća i nije znatnije pridonio širenju pismenosti u Hrvatskoj. U njoj je 1830-ih godina, uključujući Vojnu krajinu, ukupno bilo oko 230 škola i velik problem predstavljali su nedovoljno obrazovani učitelji i slabo pohađanje nastave, napose djevojčica (Ograjšek Gorenjak 2007).

U jeku hrvatskog preporodnog pokreta, oštih sukobljavanja hrvatske i mađarske politike oko očuvanja hrvatske autonomije i nastojanja Mađara da mađarski jezik uvedu kao službeni u Ugarskoj, dio koje su bile i Hrvatska i Slavonija, Ugarski sabor usvojio je 1845. reformu školstva koju je vladar potvrdio. Naredbom *Sustav početnih škola* (*Systema scholarum elementarium*) uvedene su dvogodišnje niže i dvogodišnje više pučke škole. Preporučeno je odvajanje učenika prema spolu, materinski jezik, odnosno hrvatski jezik u Hrvatskoj, nastavni je, dok je u gradskim školama uveden mađarski kao nastavni predmet. Niža škola trebala je svim učenicima pružiti najosnovnija znanja iz vjeronauka, čitanja, pisanja i računanja. Nastavni sadržaji prilagođeni su lokalnim gospodarskim prilikama, pa su u gradskim školama dječaci dobivali i osnovnu pouku iz knjigovodstva te novca i mjera. Uvedena su tri tipa škola

➔ Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1874.

za djevojčice, ovisno o imovinskom i društvenom statusu roditelja. U njima su djevojčice dobivale i različitu pouku iz ženskog ručnog rada te kućanskih poslova primjerenih pojedinom staležu. U višim djevojačkim školama za djevojke iz plemićkih obitelji uz hrvatski kao nastavni jezik učnice su dobivale pouku iz mađarskog, njemačkog i francuskog jezika, crtanja, glazbe i plesa (Horbec, Matasović i Švoger 2017). Vjeronauk je od reformi Marije Terezije do raspada Monarhije bio obvezni predmet u svim osnovnim i srednjim školama i nastava se uglavnom izvodila na materinskom jeziku.

Revolucionarna previranja koja su u proljeće 1848. zahvatila velik dio Monarhije i Europe stvorila su povoljno političko ozračje za sustavnu reformu obrazovnog sustava u habsburškoj državi. Po prvi put osnovano je Ministarstvo javne nastave u Beču (uskoro je postalo Ministarstvom bogoštovlja i nastave), koje je trebalo osmisliti i provesti cjelovitu reformu obrazovnog sustava u Monarhiji (Švoger 2017). Reformu je po uzoru na prusko školstvo uglavnom osmislio Franz Serafin Exner i formulirana je u *Nacrtu temeljnih načela javne nastave u Austriji* (*Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Österreich*), objavljenom početkom ljeta 1848. U toj prvoj cjelovitoj reformi školstva u Monarhiji briga za uređenje školstva definirana je kao jedno od temeljnih prava države koja preuzima nadzor i upravlja njime preko pedagoških djelatnika. Osnovne škole imaju odgojnu i obrazovnu ulogu i trebaju osposobiti državljane za samostalan život i ostvarenje javnih prava i obveza. Ponovno je naglašeno da je osnovno školstvo besplatno i dostupno svima neovisno o spolu, socijalnom položaju ili vjerskoj pripadnosti. Nastavni jezik u osnovnim školama je materinski jezik, odnosno hrvatski jezik u Hrvatskoj, ali se može učiti i drugi zemaljski jezik.

Materinski jezik uglavnom je trebao biti nastavni jezik i u srednjim školama: gimnazijama (tijekom neoapsolutizma od 1854. do 1860. nastavni jezik bio je njemački i u Hrvatskoj), realnim školama, građanskim i višim djevojačkim školama. Ovim zakonom (vladar ga je potvrdio i ušao je u primjenu od početka sljedeće školske godine) uvedene su osmogodišnje gimnazije, matura kao ispit zrelosti i uvjet za upis na studij, predmetni nastavnici u višim razredima gimnazije, razrednik kao posrednik između učenika, predmetnih nastavnika i roditelja te razredna knjiga (imenik i dnevnik). *Nacrt temeljnih načela* postao je temeljem modernizacije školstva na svim razinama u Habsburškoj Monarhiji do njezina raspada 1918, a neki pedagoški standardi i instituti koje je uveo u modificiranom obliku postoje i danas (Švoger i Horbec 2013). Po uzoru na taj zakon Prosvjetni odsjek Banskog vijeća, prve hrvatske *de facto* samostalne vlade, izradio je prvi prijedlog cjelovite reforme i modernizacije hrvatskog školskog sustava, prilagođen hrvatskim prilikama (*Osnova temeljnih pravila javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju*, 1849), koji nije realiziran jer se Hrvatski sabor iz 1848. zbog ratnih okolnosti više nije sastao (Švoger 2012).

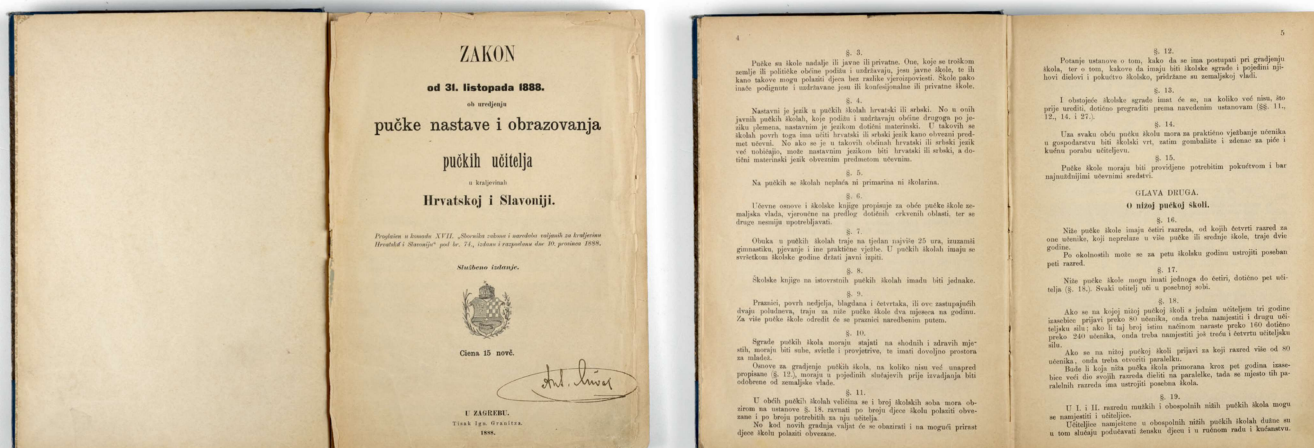
Načela iznesena u *Nacrtu temeljnih načela* o srednjem školstvu detaljno su razrađena u *Nacrtu ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji* (*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*, 1849). Gimnazije su od škola za učenje klasičnih jezika postale školama u kojima je uspostavljena ravnoteža između nastavnih sadržaja iz jezičnih i društveno-humanističkih te matematičko-prirodoslovnih predmeta. One pružaju kvalitetno opće znanje i pripremaju muške učenike za studij filozofije, prava, teologije ili medicine (ženama je studij u Monarhiji dopušten tek na prijelazu u 20. stoljeće). Matura se sastoji od pismenog

ispita iz materinskog jezika, latinskog, grčkog i matematike te usmenog ispita iz navedenih i svih ostalih predmeta. Realne škole slijedile su ista načela, ali se nastava temeljila na popularnom pristupu, modernoj literaturi, živim jezicima i matematičko-prirodoslovnim predmetima. Te su škole učenicima trebale pružiti kvalitetna teorijska i praktična znanja potrebna za obavljanje obrtničkih i trgovačkih poslova, a više realne škole pripremiti učenike za studij na tehničkim institutima. Nakon niže gimnazije ili realke učenici su mogli nastaviti školovanje u višoj gimnaziji ili realci (Horbec, Matasović i Švoger 2017, Horbec i Švoger 2011). Kasnije je, u skladu s lokalnim potrebama, omogućeno osnivanje realnih gimnazija. Krajem 19. stoljeća u Hrvatskoj su se osmogodišnje gimnazije nalazile u Zagrebu, Sušaku, Varaždinu, Osijeku, Požegi, Gospiću, Vinkovcima, Pazinu, Zadru, Splitu i Dubrovniku, realne gimnazije bile su u Bjelovaru, Rakovcu (Karlovcu) i Senju, a velike realke u Zagrebu i Osijeku (Ograjšek Gorenjak 2007, Župan 2016).

Dječaci su nakon osnovne škole obrazovanje mogli nastaviti i u učiteljskim školama (prva je osnovana 1849. u Zagrebu) te u raznim stručnim školama (poljoprivrednim, pomorskim, trgovačkim, obrtničkim, tkalačkim, drvorezarskim i dr.). Djevojke su imale vrlo ograničene mogućnosti daljnjeg obrazovanja. U samostanu Sestara milosrdnica u Zagrebu je 1848. otvorena prva dvogodišnja škola za učiteljice s pravom javnosti (ranije su se učiteljice obrazovale u samostanu uršulinki u Varaždinu), a kasnije i u samostanu u Đakovu. Tek je 1875. otvorena Zemaljska ženska preparandija u Zagrebu, koja je djelovala svega desetak godina. Postojale su i razne stručne škole, primjerice Primaljsko učilište, Ženska šivaća i risarska škola, Ženska obrtna škola u Zagrebu te stručna škola u Sisku (Franković 1958). U višim djevojačkim školama nastavni sadržaji bili su u skladu s promoviranim modelom oblikovanja poželjnog ženskog identiteta supruge, majke i domaćice. Stoga su djevojke uz vjeronauk, hrvatski jezik, osnove povijesti, zemljopisa, prirodnih znanosti i matematike, druge strane jezike, pjevanje i crtanje učile i ženski ručni rad i vođenje kućanstva. Nastojanjem Marije Jambrišak i tadašnjeg predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Izidora Kršnjavog u Zagrebu je 1892. osnovan Privremeni ženski licej, svojevrsna kombinacija osmogodišnje više gimnazije i realne škole za djevojke iz imućnih obitelji. Uz vjeronauk i hrvatski jezik djevojke su učile druge žive jezike i književnost. U višim razredima mogle su birati između triju smjerova: pedagoškog (za buduće učiteljice), latinskog i općeg (engleski jezik za buduće guvernante). Završni ispit na toj školi nije se priznavao kao javni ispit, pa su polaznice koje su učile latinski maturu morale polagati privatno u muškoj gimnaziji (Ograjšek Gorenjak 2006, 2007).

Austro-ugarska (1867) i nakon nje sklopljena Hrvatsko-ugarska nagodba (1868) uredile su državno-pravne odnose unutar trokuta moći Beč - Budimpešta - Zagreb. To je u idućih pedeset godina, odnosno do raspada Austro-Ugarske Monarhije na kraju Prvog svjetskog rata 1918. godine pružilo razmjernu političku stabilnost i omogućilo gospodarski razvoj i daljnju modernizaciju školstva, ponajprije osnovnog. Liberalni zakoni o osnovnom školstvu u Ugarskoj (1868) i Austriji (1869) regulirali su donošenje nastavnih planova i udžbenika, uvjeta koje moraju zadovoljiti škole, kvalitetnog obrazovanja učitelja kao preduvjet za kvalitetno osnovno obrazovanje koje je pod nadzorom države, osim nastave vjeronauka koja je u nadležnosti vjerskih zajednica. Na temelju austrijskog zakona o osnovnom školstvu doneseni su pokrajinski zakoni za Istru (1870), Dalmaciju (1871) i Vojnu krajinu (1871), koji su uz manje izmjene vrijedili do 1918. U njima su glavna načela austrijskog zakona prilagođena lokalnim prilikama. Pučke škole dijele se na opće (u Dalmaciji i Istri trajale su pet, u Vojnoj krajini šest godina) i na trogodišnje više pučke ili građanske škole. O nastavnim planovima, udžbenicima i nastavnom jeziku odlučuju pokrajinske vlasti, odnosno Glavno zapovjedništvo u Zagrebu. Nastavni jezik u pravilu je bio materinski jezik (hrvatski), uz mogućnost učenja drugog zemaljskog jezika, u Krajini njemačkog. Nastavni su predmeti vjeronauk, nastavni jezik (sic!), računanje, osnove prirode, fizike i kemije, zemljopis i povijest, osnove geometrije, pjevanje, tjelovježba i poljsko gospodarstvo za dječake, a za djevojčice i ženski ručni rad i kućanstvo, koje uvijek predaju učiteljice. Preporučeno je spolno odvajanje učenika, koje je u višim školama obvezno. U nižim je razredima u posebnim okolnostima dopušteno da učiteljice poučavaju i dječake. Učenici koji nisu nastavljali obrazovanje u građanskim školama morali su još jednu ili dvije godine pohađati opetovnicu, gdje su ponavljali naučeno gradivo. U građanskim su školama dodatni predmeti bili knjigovodstvo, pisanje poslovnih dopisa, prostorno crtanje i mjerstvo, a u višim djevojačkim školama ženski ručni rad i kućanstvo. Siromašna djeca mogla su dobiti besplatne udžbenike od općine, a predviđene su kazne za roditelje i skrbnike koji djecu ne šalju redovito u školu (Horbec, Matasović i Švoger 2017).

Po uzoru na austrijski i mađarski zakon o osnovnom školstvu reformski usmjerena vlada bana Ivana Mažuranića formulirala je prvi hrvatski zakon o osnovnom školstvu, koji je uz manje izmjene prihvaćen u Hrvatskom saboru i dobio je kraljevu potvrdu. *Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* slijedio je liberalna načela austrijskog i mađarskog zakona, ali je donio i neka nova, još naprednija rješenja, primjerice da učitelji

📖 *Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1888.*

i učiteljice imaju iste plaće i ista materijalna prava (što je bila iznimka u europskim razmjerima). Postali su državnim činovnicima s pravom na punu mirovinu nakon tri-deset godina službe, a propisana je obveza kontinuiranog stručnog usavršavanja učitelja. Osnovno školstvo bilo je obvezno i besplatno (roditelji su plaćali udžbenike) za svu djecu od navršene 7. godine života i obveza je trajala 5 godina. O neredovitu pohađanju nastave kao veliku problemu svjedoči to što zakon uz novčane predviđa i zatvorske kazne za roditelje koji djecu ne šalju redovito u školu, pa čak i mogućnost oduzimanja djece nemarnim roditeljima i dodjeljivanje skrbnika djeci (austrijski i mađarski zakon nisu predviđali tako stroge mjere). Kao nastavni jezik izrijeком je naveden hrvatski jezik, ili materinski jezik djece pripadnika drugih nacionalnih zajednica, ali je u tom slučaju hrvatski jezik obvezni predmet. Nastavni predmeti isti su kao u austrijskom i mađarskom zakonu, ali je tjelovježba prvi put uvedena kao obvezni predmet za djecu obaju spolova. U građanskim školama uz hrvatski kao nastavni jezik poučavali su se i njemački, a u Primorju talijanski jezik te predmeti vezani za gospodarstvo i obrte, prilagođeni lokalnim potrebama. Mažuranićev školski zakon stvorio je preduvjete za strukovnu autonomiju učitelja, proveo je sekularizaciju (država je preuzela nadzor nad školama, osim za nastavu vjeronauka) i modernizaciju školstva (Župan 2002, 2019, Raguž 2010, Gačina Škalamera 2014, Horbec, Matasović i Švoger 2017).

Nakon konačnog sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom i Slavonijom 1881. i stabiliziranja vlasti bana Károlya Khuen-Hédervárya, koja se uvelike oslanjala na srpsku političko-gospodarsku elitu, donesen je novi zakon

o pučkom školstvu. *Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* temeljio se na zakonu iz 1874. godine, ali je donio i neke novosti. Odgojno-obrazovna zadaća osnovne škole definirana je kao u prethodnom zakonu, ali je naglašeno da učenicima treba pružiti samo najpotrebnija znanja. Pučke škole su niže, koje traju četiri godine ili pet godina (učenici koji neće nastaviti školovanje u četvrti razred moraju ići dvaput), i više pučke škole (četverogodišnje strukovne škole i više djevojačke škole). Nastavni jezik je "hrvatski ili srbski", predmeti su isti kao u prethodnom zakonu. Više pučke škole za mladiće imale su tri smjera — za obrt, trgovinu i gospodarstvo — i tomu su prilagođeni stručni predmeti. Učiteljice su doduše zadržale iste plaće kao muški kolege, ali su nakon udaje morale napustiti rad u školi. Vjerske zajednice mogle su osnivati konfesionalne škole (to je propisano mnogo detaljnije nego ranije), a srpska zajednica mogla je osnovati i učiteljsku školu, što je uz naziv nastavnog jezika drugi veliki ustupak Srbima na koje se Khuen-Héderváryeva vlast oslanjala. Za deset godina, odnosno na četrdeset godina produljen je radni staž potreban za punu mirovinu učitelja (Horbec, Matasović i Švoger 2017, Raguž 2015–2016).

Nadovezujući se na zakon iz 1888. godine naredbom od 24. srpnja 1890. Odjel za bogoštovlje i nastavu izdao je *Naučne osnove za niže obće pučke škole*. Prema tom nastavnom programu "naučni cilj" predmeta Hrvatski ili srbski jezik bio je osposobiti "mladež da pravilno čita pisanu i tiskanu latinicu i ćirilicu, da čitano razumije te da svoje misli može ustmeno i pismeno razgovjetno izraziti" (*Službeni glasnik*, 1890). Predmet je bio podijeljen na tri segmenta:

čitanje, pisanje te usmeno i pismeno izražavanje misli. U prvom razredu naglasak je bio na upoznavanju s pisanim i tiskanim malim i velikim slovima, zatim na vježbanju polaganog i razgovijetnog čitanja, prepisivanju iz početnice i učenju manjih pjesmica “naizust iz početnice” (Isto). U drugom se razredu od učenika očekivalo učvršćivanje razgovijetnog čitanja latinice i ćirilice, učenje pjesmica iz čitanke, razlikovanje triju glavnih vremena, a svaki mjesec učenici bi dobivali jednu “slov.-stilističku školsku zadaću” (Isto). Od učenika se u trećem razredu očekivalo pravilno i izražajno čitanje, prepričavanje čitanog štiva vlastitim riječima te upoznavanje s padežima. U četvrtom razredu učenici su u potpunosti trebali savladati vještinu čitanja s pravilnim naglaskom te memoriranje pjesničkih štiva iz čitanke i pripovijedanje o njima u prozi (Isto).

Naglasak je u nastavnom programu bio na podizanju razine pismenosti učenika jer je još 1869. u Banskoj Hrvatskoj (Hrvatska i Slavonija bez Vojne krajine) bilo oko 85% nepismenih stanovnika, od toga 88% nepismenih na selu i 52% nepismenih u gradovima. Mažuranićevom reformom školstva do 1880. godine nepismenost je u Banskoj Hrvatskoj djelomično smanjena, ali ona je još uvijek bila velika jer je gotovo tri četvrtine stanovnika bilo nepismeno. Usporedimo li to s Donjom Austrijom, u kojoj je 1880. bilo samo 8,5% nepismenih stanovnika, uvidamo razmjerno slabu učinkovitost tadašnjeg hrvatskog obrazovnog sustava. Na cijelom prostoru austrijskog dijela Monarhije načelno su vrijedili isti obrazovni standardi, ali se razlikovalo njihovo provođenje u praksi. To pokazuje slučaj Dalmacije (koja je bila u austrijskom dijelu Monarhije), u kojoj je 1880. bilo 87% nepismenih stanovnika. Do kraja 19. stoljeća hrvatski obrazovni sustav, barem što se tiče opismenjavanja, postaje sve učinkovitiji pa je tako 1900. u Banskoj Hrvatskoj bilo 55% nepismenih stanovnika. Dakle Banska je Hrvatska u 20. stoljeće ušla s polovicom nepismenih stanovnika, a Dalmacija s čak 70% nepismenih stanovnika.